

NAĞI ŞEYXZAMANLININ XATİRƏLƏRİ “AZƏRBAYCAN DAVASI”NIN GERÇƏKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Abid Tahirli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: habidtahirli@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.5

Xülasə. Azərbaycan mühacirləri arasında Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (Nağı Keykurun-1883, Gəncə –1967, İstanbul) mürəkkəb həyat yolu, ziddiyyətli baxışları ilə diqqəti çəkir. N. Şeyxzamanlının həyatının, fəaliyyətinin, xatirələrinin təhlili, düzgün dəyərləndirilməsi aktual və əhəmiyyətlidir. Məqalədə müəllifin “Biz və onlar” (1934), “Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə” (1957), “Dərdləşmə” (1963), “Azərbaycan İstiklal Mücadiləsinin Hatıraları” (1964) kimi əsərləri həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən araşdırılır, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil olunur.

N. Şeyxzamanlının xatirələri “Azərbaycan davası”nın müəyyən dövrünün bədii-sənədli inikasıdır, mühacirət irsinin istiqlal uğrunda mübarizə tarixinin və mücahidlərin həyat, fəaliyyətinə işıq salan, mənfur, nankor qonşularımızın – ermənilərin vəhşiliyini, cinayətlərini ifşa edən diqqətəlayiq nümunələrindəndir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Nağı Şeyxzamanlının xatirələri, istiqlal hərəkatı, “Difai” firqəsi, Qafqaz İslam Ordusu, Gəncə üsyanı

Giriş

Azərbaycan mühacirləri arasında Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (1883, Yelizavetpol, Gəncə – 1967, İstanbul) mürəkkəb həyat yolu, yaradıcılığında maraqlı, bəzən də ziddiyyətli baxışları ilə diqqəti çəkir. N.Şeyxzamanlının həyat və fəaliyyətinin, publisistik irsinin araşdırılması və düzgün dəyərləndirilməsi də yuxarıda sadalanan məsələlərin obyektiv işıqlandırılmasını şərtləndirən amillərdəndir.

Mövzunun aktuallığı, işlənmə tarixi

Siyasi, ideoloji xətti sovet rejimi və bolşevizmə daban-dabana zidd olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər xadimləri kimi, N.Şeyxzamanlının adının da uzun illər boyu tarixdən silinməsinə çalışılmış, onun həyatı, publisistik irsi diqqətdən kənar saxlanmışdır. Araşdırmalar zamanı N.Şeyxzamanlının adına sovet dövrünün yazılı mənbələrində yalnız bir yerdə – Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi protokolunda rast gəldik. Məhkəmə zamanı Azərbaycan KP MK-nın birinci katibinə ünvanlanan ittihamlardan biri belə idi: “Bağırov Azərbaycan FK-da işə düzələndən sonra, 1921-ci ilin 24 fevralında müsavət əksinqilabının digər agentləri Məmməd Hacıyev barədə cinayət işinə də xitam verildi və o, həbsdən azad edildi.

1921-ci ilin 20 sentyabrında Bağırov müsavət əksinqilabının keçmiş rəisinin arvadı Şıxzamanova da əri – keçmiş müsavət əksinqilab rəisi Şıxzamanovun etdiyi hərəkəti təkrarlayaraq 1922-ci ildə Türkiyəyə qaçdı” [1, s.30]. Əlbəttə, bu sovet “məzhəkə məhkəməsi”nin qondarma ittihamı idi və N.Şeyxzamanlının xilasında – mühacirətində M.C.Bağırovun heç bir xidməti ola bilməzdi. Sovet rejiminin mühacirlərə və onların milli duyğu və istiqlal sevgisi ilə yaratdığı irsə, o cümlədən N.Şeyxzamanlının xatirələrinə düşmən münasibəti müstəqillik dövründə həmin sərvətin tədqiqini və təbliğini aktuallaşdırmışdır...

Ölkəmiz ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra mühacirət problemi ən çox müraciət edilən mövzulardan birinə çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun qurucuları, dövlətin atributları haqqında dövrünün populyar qəzetlərindən olan “Odlar yurdu” qəzetində AXC-nin və parlamentin görkəmli simaları haqqında dərc edilən silsilə portret məqalələr də böyük maraq doğururdu. Həmin yazılar arasında N.Şeyxzamanlı barədə materiala rast gəlinməsə də, AXC-nin ƏMT-nin ilk rəisi N.Şeyxzamanlının böyük qardaşı Məmmədbağır bəy Şeyxzamanov haqqında adını çəkdiyimiz qəzetdə arxivşünas Mövsüm Əliyevin “Məmmədbağır Şeyxzamanov” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Avtobiografik səciyyəli məqalədə bir sıra nöqsanlar var. Belə ki, M.Əliyev M.Şeyxzamanovun bolşeviklər tərəfindən güllələnməsi haqqında M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşekkülü ve şimdiki vəziyyəti)” kitabına istinad edərək yazır: “Öz dövrünün tanınmış siyasi və ictimai xadimi olan Məmməd Bağır Şeyxzamanov 1920-ci il aprelin 27-də baş verən hadisələrdən sonra həlak olmuşdur” [3]. Burada “Baş verən hadisələrdən sonra həlak olmuşdur” – deyəndə M.Şeyxzamanovun necə, nə üçün, hansı şəraitdə və kim tərəfindən həlak edildiyi məlum olmur. M.Ə.Rəsulzadə isə yuxarıda adı çəkilən kitabının “Azərbaycan qurbanlarından bir liste” adlı hissəsində [17, s.129] istiqlalçılardan bolşeviklər tərəfindən güllələndiyini yazır və onları “şühedayı istiklal” adlandırır. Əlbəttə, N.Şeyxzamanlı haqqında bəhs etdiyimiz yazıda M.Şeyxzamanlı barədə məqaləyə və M.Ə.Rəsulzadənin onun barəsindəki qeydlərinə toxunmağımız təsadüfi deyil və həmin məqamlar N.Şeyxzamanlının xatirələrinin, eyni zamanda bəzi müəlliflərin onunla bağlı yazılarının təhlilinə və dəyərləndirilməsinə də müəyyən dərəcədə yardım edir. Yeni gəlmişkən, Nağı və Məhəmməd Bağır qardaşlarının ad və soy adlarının elmi, publisistik məqalələrdə fərqli yazıldığına diqqəti çəkmək istərdik. Fikrimizcə, bu ən əvvəl əlifba islahatları ilə yaranan problemlərdən, eləcə də Türkiyə və Azərbaycan əlifbalarındakı hərf fərqlərindən qaynaqlanır. N.Şeyxzamanlı 1934-cü ildə çap etdirdiyi “Biz və onlar” əsərində ad və soyadını “Naki Şehzamanlı”, Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan” dərgisindəki məqalələrini və 1963-cü ildə buraxdığı “Dərdləşmə” broşürasını “Naki Keykurun” imzası ilə dərc etdirmişdir. Şeyxzamanlılar haqqında yazan bəzi müəlliflər onları “Nağı bəy Saleh bəy oğlu Şeyxzamanlı”, “Nağı Şıxzamanov”, “Məhəmməd Bağır bəy Şeyxzamanov”, “Məmmədbağır Şeyxzamanov”, “Məmmədbağır Şıxzamanov” kimi təqdim edirlər. N.Şeyxzamanlı xatirənin I nəşrinin üz qabığında “Naki Keykurun (Şeyh Zamanlı)”, mətndə “Naki Şeyh”, qardaşının ad və soy adını Muhammet Baki [12, s.29], əsərin II

nəşrinini çapa hazırlayanlar isə kitabın üz qabığında dəyişiklik edərək “Nağı Keykurun. Azərbaycan Cumuriyeti Milli Emniyet genel müdürü” yazmışlar [13]. Fikrimizcə, qardaşların adları, soyadları və atalarının adları elmi dövriyyədə aşağıdakı kimi sabitləşməlidir: Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı, Məmmədbağır Saleh oğlu Şeyxzamanov.

N.Şeyxzamanlının xatirələri haqqında ölkəmizdə və Türkiyədə tədqiqatlar aparılmış, müəyyən elmi-nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür. Uzun illər dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında xidmət etmiş yazıçı, publisist, tərcüməçi və tədqiqatçı Elşad Qoca (Elşad Qoca oğlu İsayev) araşdırmalarında [4] N.Şeyxzamanlının publisistik irsinə və M.Şeyxzamanlının həyat və fəaliyyətinə də müəyyən yer ayırmışdır. E.Qoca adları çəkilən kitablarında, həm N.Şeyxzamanlının, həm də M.Şeyxzamanlının qısa tərcümeyi-halı, onların ƏMT-dəki fəaliyyəti, xüsusi ilə denikinçilərin və ermənilərin dövlət əleyhinə pozuğu, təxribatçı və casusluq hərəkətlərinə yönəlmiş amansız mübarizəsi haqqında yazır. Müəllif kitablarında ƏMT-nin həyata keçirdiyi əməliyyatlarla yanaşı, N.Şeyxzamanlının xatirələrindən də söz açır. Bu sətirlərin müəllifi Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi Elmi Şurasının, mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları, jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedralarının 26 aprel 2005-ci il tarixdə keçirilmiş birgə iclasının qərarı ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” kitabında N.Şeyxzamanlının publisistikasının, o cümlədən xatirələrinin ideya və məzmunundan qısa da olsa, bəhs etmişdir [8, s. 27, 30, 69, 157, 167, 189, 224]. Tanınmış mühacirətşünas alim fil.e.d. Nikpur Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət nəsrini” monoqrafiyasında [2] müasir tələblər əsasında mühacirət ədəbiyyatının elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri müəyyənləşdirilir, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Fuad Əmircan, Abay Dağlı, Teymur Atəşli, Məhəmməd Altunbay ilə yanaşı, Nağı Şeyxzamanlının da mühacirət illərində qələmə aldığı nəsr əsərləri bir neçə problem ətrafında qruplaşdırılır, onların aktuallığı əsaslandırılır, mövzu, bədii-estetik, ideya-siyasi baxımından təhlil edilir, dəyərləndirilir. Tədqiqatçı monoqrafiyada N.Şeyxzamanlının “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri”ni “Azərbaycan davası”nın önəmli hadisələrini, istiqlal mücahidlərinin bədii-sənədli obrazlarını canlandırma baxımından mühacirət nəsrimizin diqqətəlayiq örnəklərindən biri, milli hərəkatın 1905-1920-ci illər arası, yəni I rus inqilabının başlanmasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər olan dönmənin ən mühüm hadisələrinin bədii-sənədli əksi” kimi dəyərləndirir.

Tədqiqatları ilə müasir dövr mühacirətşünaslığına layiqli töhfə verən filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlunun N.Şeyxzamanlının xatirələri ilə bağlı araşdırmaları da diqqətəlayiqdir [5, 6].

Son illərdə də mühacirətin tanınmış simalarından N.Şeyxzamanlının xatirələrinə dair bir sıra elmi, publisistik məqalələr işıq üzü görmüşdür. Bunlardan “Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlaliyyət fədailəri” adlı kitaba (Bakı, 2007, “Təknur” MMC, 148 s.) Cəlal Qasimovun yazdığı “Nağı bəy Şeyxzamanlı haqqında bir neçə söz”, Faiq Ələkbərovun “Milli azərbaycançılıq və milli təsanüd”, Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə.

Bakı, “Elm və Təhsil”, 2014, s.339), İsmayılın “Azərbaycançı fədai Nağı bəy Şeyxzamanlı” (“Şərq” qəzeti, №96, 3 iyun 2014, s.11), Mehman Süleymanovun “Azərbaycanın və Türk dünyasının tarixində şərəfli imza: Nuru Paşa” (“525-ci qəzet”, 23 sentyabr 2020), Zakir Muradovun “O gün ki, Nuri paşa Gəncəyə mehman oldu...” (“525-ci qəzet”, 23 sentyabr 2020), Mübariz Əsgərovun “Şeyxzamanlılar” (“Milli Məclis”, yanvar-fevral, s.96-99, 2021), Vüsalə Abbasovanın “Varisləri Nağı bəy Şeyxzamanlının arxivini Azərbaycana bağışlamaq istəyir” (“Peport” informasiya agentliyi, 28 iyul 2021), Tahirə Həsənzadənin “Ömər Faiq Nemanzadə Nağı Şeyxzamanlının xatirələrində” (“525-ci qəzet”, 16 yanvar 2023) və s. yazılarda N.Şeyxzamanlının xatirələrinin işığında dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə, tarixi hadisələrə, görkəmli xadimlərin fəaliyyətinə nəzər salınır, qiymətləndirilir.

Türkiyə Cümhuriyyətində də Azərbaycan mühacirət mövzusunda dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Onların bəzilərində bu və ya digər dərəcədə N.Şeyxzamanlının xatirələrinə də toxunulmuşdur. “Azerbaycanlıların Türkiyə'de siyasi ve kültürel fealiyyetleri. 1920-1991” [15], “Ahund Yusif Ziya Talibzadenin Türkiyedeki dini, siyasi ve herbi fealiyyetleri (1906-1918)” [10], “Türkiyə'de yaşayan Azerbaycan türkləri” [9], “Tarihi gerçəklik açısından Karanfil romanı” [18] və s. kimi əsərlər bu qəbildəndir.

Özünə Azərbaycan mövzusunun əsas araşdırma obyektini kimi seçən Ömər Özcanın “Türk yurdu” dərgisində dərc olunan [16, s.27-29] “Azerbaycanın yakın tarihi ile ilgili bir hatırat” janrı etibarlı ilə resenziyadır və yazı N.Şeyxzamanlının 1964-cü ildə İstanbulda nəşr edilən “Azerbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları” kitabının 1998-ci ildə Ankarada “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü: Azerbaycan İstiklal Mücadilesinden Hatıralar (1905-1920)” adı ilə təkrar nəşrinə həsr olunmuşdur. Müəllif Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Azərbaycanda mühacirət mövzusunun aktuallaşdığını vurğulayır, “Mühacirette olanların yazdıkları eserler yayınlanarak yaşlı ve genc nesillerin istifadelerine sunuldu” – yazır və bildirir ki, “N. Keykurunun ilk baskısı 1964 yılında yapılan hatıraları Azerbaycanda 1997 yılında Kiril alfabesi ilə nəşr edilmişdir [16, s.27]. Resenziyadan hiss olunur ki, Ö.Özcan Azərbaycan mühacirət dövrü problemlərini və dövrümüzün ədəbi-mədəni həyatını maraqlı və diqqətlə izləyir.

“Xatirələr”in yeni nəşrini təqdir edən resenzist, eyni zamanda kitabda bir sıra xətalara yol verildiyini də nəzərə çatdırır. Onun fikrincə, əsərin üz qabığında və adında dəyişiklik edilmiş, kitabı yeni nəşrə hazırlayan Tuncar Tuğçunun oxucunu məlumatlandırmaq üçün qələmə aldığı “Azərbaycan” adlı ön sözdə nəzərəçarpan nöqsanlar buraxılmışdır. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların, o cümlədən ermənilərin sayı düzgün göstərilməmiş, bəzi yer və şəxs adlarının, bir sıra tarixlərin yazılışında yanlışlığa yol verilmişdir. Ö. Özcan kitabın sonunda N. Şeyxzamanlının “Azərbaycan” dərgisində çıxan 5 məqaləsinin də verildiyini, lakin həmin yazıların dərgidə dərc olunanların tamamı olmadığını bildirir, ehtimal edir ki, təqdim olunanlar aralarından seçilmişlərdir. Ö. Özcan daha sonra əsərin məzmununu ilə oxucuları tanış edir.

Xatirələrin ideya-məzmunu, özünəxas xüsusiyyətləri. N.Şeyxzamanlı xatirələrinin ideya-məzmun və digər xüsusiyyətlərindən söz açmazdan əvvəl vurğulamağı lazım bilir ki, müəlliflər bir qayda olaraq onun 1964-cü ildə İstanbulda nəşr edilən “Azərbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları” kitabını, yaxud 1998-ci ildə Ankarada “Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü: Azərbaycan İstiklal Mücadilesindən Hatıralar (1905-1920)” adı ilə təktar nəşrini təhlil edir, dəyərləndirir. Halbuki, müəllifin mündəricə, ideya, üslub baxımından bir-birinə əks qütbə dayanan “Biz və onlar” [14] və “Dertleşme” [11] adlı xatirələri N. Şeyxzamanlının və onun timsalında silahdaşlarının əqidə və düşüncəsində baş verən kəskin dəyişikliyi, eləcə də istiqlal yolçularının həyat fəaliyyətini daha yaxından izləməyə imkan verir. Ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadəyə və onun həmfikirlərinə qarşı Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mir Yaqub Mehdiyev, Fuad Daryal, Məhəmməd Sadıq və başqaları tərəfindən əsassız və kəskin ittihamlar ünvanlanırdı. N. Şeyxzamanlının “Biz və onlar”ı da həmin qəbildən olan yazıdır. O, məqsədini belə bəyan edir: “İstədim ki, bu yazıyı oxuyan vətəndaşlar bizim və onların (Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni və onun ən yaxın silahdaşı Mirzə Bala Məhəmmədzadəni nəzərdə tutur – T.A.) da kim olduğunu görsünlər və yurdu sevənlərlə parayı sevənlərin də kim olduğunu bir daha anlasınlar [14, s.4]. Müəllif əvvəlcə “1917 sənəsində birləşmiş olan Türk Federalist Firqəsiylə Müsavat cəmiyyətinin qısaca tərcümeyi-hallarına” nəzər salır. O, Nəsim bəy Yusifbəylinin yaratdığı Türk Federalist Firqəsini haqlı olaraq tərifləyir, tərənnüm edir, M.Ə.Rəsulzadənin rəhbəri olduğu Müsavat Partiyasını isə amansızca kəskin tənqid edir. N.Şeyxzamanlı siyasi fəaliyyətə başladığı illəri, Bakıda, Türkiyədə, Batumidə, Tiflisdə, Ənzəlidə Azərbaycan istiqlalı naminə fədakarlıq göstərdiyini, Türk Federalist Firqəsinin, “Difai Komitəsi”nin qurulmasında fəal iştirakını, M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşlərini və onunla mübahisələrini, ona “...sizin müdafiə etdiyiniz fikir milli nöqteyi-nəzərdən xəyanətdir” [14, s.22] – dediyini xatırladır, yazır: “...Türkiyə hökuməti nəzədinə gələrək Türk qardaşlarımızın yardımını təmin etdiyim kimi Azərbaycan istiqlalının da təmin etmişdim” [14, s.21]. N.Şeyxzamanlı, eyni zamanda Nəsim bəylə olan görüşlərini, onun tapşırıqlarını məsuliyyət və məmuniyyətlə yerinə yetirdiyini yazır, “Azərbaycan istiqlaliyyətini təkrar qurmaq üçün istiqlaldan əvvəl çalışdığım enerji və imanla mühacirətdə də bu günə qədər çalışdığımı, bundan sonra da çalışacağımı” [14, s.26] vəd edir. N.Şeyxzamanlı əks qütblərdən bir-birini kəskin ittiham edən mühacirlərin fikir və mülahizələrinə geniş yer verir, M.Ə.Rəsulzadənin istər AXC-dən əvvəlki, istər AXC dövrü fəaliyyətini, istərsə də mühacirət dövrü fəaliyyətini “tutarlı arqumentlərlə” tənqid edir, ona qarşı müxalif mövqedə duranlara haqq qazandırır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında, mühacirətdə istiqlal uğrunda ideoloji mücadilədə böyük fəaliyyəti olan N.Şeyxzamanlının xidmətlərinə kölgə salmadan “Biz və onlar” əsərinin müəyyən hissələrin təsiri altında qərzəzlə yazıldığı qənaətinəyik. Əslində, bu nəticə onun 50-60-cı illərdə qələmə aldığı yazılarda – “Azərbaycan” dərgisindəki məqalələrində, “Azərbaycan İstiklal Mücadile-

sinin Hatıraları” və xüsusilə “Dərdləşmə” əsərində açıq-aşkar görünür. “Biz və onlar”da “Azərbaycan çox qorxunc dəqiqələr keçirəndə” M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşlarının Stalinin yardımı ilə “fırar” etdiyini, mühacirətdəki yaradıcılığının da az qala istiqlala qarşı olduğunu yazdırsa, “Dərdləmə”də bu fikirlərin tam əksinə rast gəlirik. Müəllif qeyd edir ki, “məmləkət dışındakı fəaliyyətsizlik gizli təşkilatı” (Bakıda gizli fəaliyyət göstərən istiqlalçılar nəzərdə tutulur – T.A.) onu çox üzür və düşündürürdü, bu düşüncə ilə dış ölkələrdə milli davamızın səsini bir an əvvəl duyurmaq çarəsini arıyırdı. İştə, bu qayə ilə yeraltı təşkilatın aldığı bir qərarla ruslar tərəfindən yakalanan və Rusiyada bulunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni dış ölkələrə çıxarmaq təşəbbüsünə keçirlər. Və böyük fədakarlıqla bu qərarın gerçəkləşməsinə müvəffəq olurlar. Nəticədə, M.Ə. Rəsulzadə Finlandiya üzərindən qaçmağa müvəffəq olaraq, nəhayət, İstanbula gəlir [16, s.9]. Adını çəkdiyimiz iki əsərdən təsadüfi bəhs etmədik. Onlara nəzər salmadan N.Şeyxzamanlı yaradıcılıq yolunu izləmək və düzgün dəyərləndirmək çətindir. 20-30 və 50-ci illər mühacirətin müxalif qanadının digər əksər nümayəndələri kimi, N.Şeyxzamanlı da istiqlal mücadiləsinin ideoloqu və bayraqdarı M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı haqsız davrandıqlarının fərqiində olur. “Dərdləmə”nin müəllifi M.Ə.Rəsulzadəni “istiqlal mücadiləsinin böyük lideri” [11, s.9], “Azərbaycan milli mücadiləsinin böyük öndəri” [11, s.14] adlandırır, onun əvəsiz xidmətlərini – mühacirləri bir amal ətrafında birləşdirmək bacarığını, İstanbul, Berlin və Parisdəki fədakar fəaliyyətini, “istiqlal davasının dastanlarını əbədiləşdirmiş olan mühacirətdəki qəzet, dərgi, broşür və kitabları sayəsində istiqlal davasının” sonadək dimdik ayaqda tutduğunu” [11, s.14] yüksək qiymətləndirir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və ölkəmizdə bolşeviklər tərəfindən hakimiyyətin ələ keçirilməsindən sonra xaricdə məskunlaşmağa məcbur olan mühacirlərin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, o cümlədən N.Şeyxzamanlının haqqında bəhs edəcəyimiz xatirələrinin tədqiqi bir çox cəhətdən aktual və əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə araşdırılmasının aparılması:

- dövrün ictimai-siyasi, ədəbi, mədəni mənzərəsi haqqında, xüsusilə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, bütün istiqamətlərdə islahatların həyata keçirilməsi, erməni-bolşevik güclərinin pozuculuq fəaliyyəti, onlara qarşı mübarizə haqqında doğru məlumatların əldə edilməsi, həmin olayların obyektiv qiymətləndirilməsinə;

- AXC qurucularının həyat yolunun, ədəbi, publisistik irsinin dərinədən və dolğun öyrənilməsinə;

- mühacirət nəşrlərinin, o cümlədən mətbuatınının, onların ideya, mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasına;

- istiqlal uğrunda mücadilə və bolşevizmə, Stalin rejiminə qarşı mübarizə tarixi ilə yaxından tanışlığa;

- mühacirətin ilk və 50-ci illərində mühacirlər arasında baş verən münaqişələrin əsl mahiyyətini üzə çıxarmağa;

- qonşu dövlətlərlə münasibətlər və əlaqələr haqqında məlumatların zənginləşdirilməsinə;

- böyüməkdə olan nəslin istiqlala və istiqlalçılara məhəbbət, vətənə sədaqət ruhunda tərbiyəsinə yardım edir.

N.Şeyxzamanlının “Azərbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları” həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən diqqəti çəkir. Müəllif özü də bu yazısını “sunduğum xatirələrimin ən mühümü” – deyər vurğulayır [12, s.3]. Kitabın Bakı nəşrinin [7] “Ön söz”ündə Xalq yazıçısı Anar onu “əhatəli əsər” adlandırır və yazır: “Kitabın ön sözündə və girişində müəllif mövzusunun açıqlayır, Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə qısa nəzər salır, Azadlıq hərəkatımızda Gəncənin yerini müəyyənləşdirir. Sonrakı fəsillərdə “Difai” partiyasının yaradılması və başqa məsələlər işıqlandırılır. 1917-ci il rus inqilabının Qafqazda əks-sədası, ilk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması Nağı bəyin təsvirində kitablara əsaslanan bir tarix deyil, onun özünün iştirakçısı və şahidi olduğu hadisələrin canlı, konkret salnaməsidir” [7, s.3].

“Xatirələr”də müxtəlif adlarla verilmiş hissələrə nəzər salsaq, N.Şeyxzamanlının toxunduğu mövzuların dairəsinin nə qədər geniş və rəngərəng olduğu görünür. “Ön söz”, “Giriş”, “Difai firqəsinin doğuşu”, “Gəncədəki mücadilə”, “Gəncə gənclik təşkilatının fəaliyyəti”, “Möhtəşəm müsəmirə”, “Anarxiyanın doğurduğu olaylar”, “1917 Böyük rus inqilabı”, “Türkiyənin yardımının təşkili”, Basın özəti”, “Qafqaza dönüş”, “Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu səbəbləri”, “Azərbaycan xalqı gələnləri”, “İstiqlal dövründəki olaylar”, “Təşəkkür məktubu”, “Şimali Qafqaz”, “Yusifbəyli Nəsim bəy”, “Nəsim bəylə son görüşüm”, “Nəsim bəy haqqında yazılan ən gözəl yazı”, “Azərbaycan”, “İstiqlal dövrü”, “İstiqlal dövründəki olaylar”, “Gürçülərlə münasibətimiz”, “ermənilərlə münasibətimiz”, “Ağabəyim Mehmet Bağır ilə son görüşmə, ayrılışım” adlı hissələr müəllif qayəsinin, əsərin ideyasının dolğun, aydın çatdırılmasına xidmət edir. N.Şeyxzamanlı qələmə aldığı xatirələrlə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi həyatında cərəyan edən mühüm olayların bədii-sənədli mənzərəsini yaratmaqla kifayətlənmir, oxucunu tariximizin önəmli şəxsiyyətləri və səhifələri ilə tanış edir, yeri gəldikcə həmin hadisələrin iştirakçılarının portretlərinin qabarıq cizgilərini də üzə çıxarmağa səy göstərir. O, Nizami Gəncəvini xatırladır, Cavad xandan bəhs edir, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Nəsim bəy Yusiflinin, Xəlil bəy, Ələkbər bəy Xasməmmədov qardaşlarının, Fətəli Xan Xoyskinin, Ələkbər bəy Rəfibəylinin, Məhəmməd Hadinin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Səməd bəy Mehmandarlıının, həmçinin Beriya, Tomson, Məmməd Həsən Hacınskinin həyat və fəaliyyətləri haqqında fikirlərini oxucularla bölüşür. Xatirələri “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının incilərindən biri” adlandıran Ş.Şamıoğlu memuarı Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb çağları haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün yaxşı mənbə hesab edir və yazır: “Əsər istiqlaliyyət uğrunda mübarizə tariximizdə mühüm rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərin həyatını, xarakterini, dövlətçiliyə inmasını və sədaqətini öyrənmək baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir [6,

s.106]. Doğrudan da, N.Şeyxzamanlı qəhrəmana xas fərdi keyfiyyətlərin daha qabarıq işıqlandırılması, dolğun, bütöv xarakterin yaradılması üçün onun həyatından uyğun məqamlar, səhnələr seçir. Rusların Gəncəyə hücumu zamanı həlak olan Cavad xanın cənazəsinə “küfür edən” rus çavuşu ilə Cavad xana “ehtiram duruşunda olan” rus əsgərinin savaşı səhnəsi [12, s.7], ermənilərin nankorluğu və satqınlığı ucbatından alovlanan qırğının qarşısını almaq üçün Qafqaz valisinin xahişi ilə Gəncəyə gələn “ziyalıların böyük məhəbbətini qazanan və milli Azərbaycan işləri ilə uğraşan Ağaoğlu Əhməd bəyin” [12, s.14] kütlə qarşısında məşhur və müdrik nitqi, “Difai” firqəsinin və cəbhədən qayıdan əsgərlərin qarşısında “qiymətli şairimiz Məhəmməd Hadinin” [12, s.23] təsirli çıxışı, Kerenski hökumətinin Gəncədəki “əsgəri murahhas (nümayəndə – T.A.) rəisi Andreyevin “Söylədiklərim bir rus əsgərinin son və qəti sözüdür. Sabahdan küçələrdə görüləcək hər silahlı sivilin silahı əlindən alınacaq və kəndisi də cəzalandırılacaq” ultimatumuna Nəsim bəy Yusifbəylinin cəsarətlə “Mən də türk xalqının qərarını sizə elan edirəm, səhərdən küçələrdə görünən hər bir rus əsgərinin silahı əlindən alınacaqdır [12, s.48] – cavabı xatirənin ən yaddaqalan və təsirli epizodlarından. 1918-ci ilin 17 noyabrında gəmi ilə Bakı limanına daxil olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomson ilə Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli Xan Xoyski arasında olan dialoq diplomatımızın dərin zəkasına, dəmir məntiqinə dəlalət edir. Tomson “bir əsgər kimi” bəyan edir ki, ordusu olmadığına görə, Azərbaycanın hökumətini tanımır. F.Xoyskinin cavabı gecikmir: “Madam ki, siz əsgərsiniz, mən də istiqlalıyyətinə elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş Naziriyəm. Biz sizi buraya dəvət etmədik. Sizdən ölkəmizi tərk etməyi tələb edirəm” – deyir. Daha sonra əlavə edir ki, inad edərsinizsə, ingilis əsgərini dənizə tökmək xalq ordudunun bir saatlıq işidir [12, s.83]. N.Şeyxzamanlının vaxtı ilə işə qəbul etdiyi, sonradan SSRİ tarixinin, Stalin rejiminin ən qəddar fiqurlarından birinə çevrilən Lavrenti Beriya haqqında da fikirləri maraqlı doğurur və bu cəlladın əsl simasının açılmasına yardım edir.

Xatirələrdə diqqət çəkən məqamlardan biri də Gəncə olayları zamanı ermənilərin törətdikləri cinayət səhnələrinin Məhəmməd Altunbəyın “Hürriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altubayın xatirələri”ndə təsvir etdiyi hadisələrlə üst-üstə düşməsidir. Birinci müəllif birincisi hadisələrin iştirakçısı, ikincisi müşahidəçisi olmuşdur. Xatirələr müxtəlif dövrlərdə, fərqli müəlliflər tərəfindən qələmə alınsa da, ermənilərin tarixi cinayətləri obyektiv və bənzər şəkildə təsvir olunur.

Nəticə

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, N.Şeyxzamanlının xatirələri “Azərbaycan davası”nın müəyyən dövrünün bədii-sənədli inikasındır, mühacirət irsinin istiqlal uğrunda mübarizə tarixinin və mücahidlərin həyat, fəaliyyətinə işıq salan, mənfur, nankor qonşularımızın – ermənilərin vəhşiliyini, cinayətlərini ifşa edən diqqətəlayiq nümunələrindəndir.

Ədəbiyyat

1. Bağirov Mir Cəfərin məhəkəməsi. (1993). *Arxiv materialları*, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 120 s.
2. Cabbarlı N. (2011). Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 140 s.
3. Əliyev M., Şeyxzamanov M. (1990). “Odlar yurdu” qəzeti, №22, noyabr, s.3
4. Qoca E. (2001). *Azərbaycan təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920)*. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 144 s.; Azərbaycan tariximiz, taleyimiz. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 176 s.; Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı. Bakı: “Elgün” nəşriyyatı, 2018, 88 s.
5. Şamioğlu (Musayev) Ş. (2019). *Nağı Şeyxzamanlının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri» əsərində Cümhuriyyət qurucularının bədii-sənədli obrazı*. Azərbaycan MEA. «Filologiya və sənətsünaslıq», № 1, s. 42-47
6. Şamioğlu (Musayev) Ş. (2023). *Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq*, Bakı: Elm və təhsil, 332 s., s. 81-106.
7. Şeyxzamanlı N. (1997). *Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri*. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 176 s.
8. Tahirli A. (2005). *Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)*. Bakı: CBS nəşriyyatı, 528 s.
9. Attar A., Şimşir S., (2013). *Türkiyə'de yaşayan Azərbaycan türkləri*. Ankara, 265 s.
10. Esedli M. (2007). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, İzmir, Cilt: VII, Sayı 1, Sayfa: 67-78.
11. Keykurun N. (1963). *Dertleşme*. İstanbul, 15 s.
12. Keykurun (Şeyh Zamanlı) Nakı. (1964). *Azerbaycan Cumhuriyetinin sabık genel müdürü. Azerbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları*. İstanbul: Ekspres Matbaası, 135 s.
13. Keykurun N. (2007). *Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü: Azerbaycan İstiklal Mücadilesinden Hatıralar (1905-1920)*, Bakı: Təknur MMC, 148 s.
14. Şehzamanlı N. (1934). *Biz ve onlar*. İstanbul: Milli Mecmuə matbaası, 46 s.
15. Şimşir S. (2000). *Azerbaycanlıların Türkiyə'de siyasi ve kültürel faaliyetleri, (1920-1991)*, Ankara, 256 s.
16. Özcan Ö. (1999). *Azerbaycanın yakın tarihi ile ilgili bir hatırat*. “Türk yurdu”, №138,s. 27-29.
17. Resulzade M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın. İstanbul, 205 s.
18. Uğurlu A. S. (2020). *Tarihî Gerçeklik Açısından Karanfil Romanı*. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 21, S. 39, s. 1301- 1319

THE MEMORIES OF NAGI SHEYKHZAMANLI IN THE CONTEXT OF THE FACTS OF THE “AZERBAIJAN CONFLICT”

Abid Tahirli

Azerbaijan National Academy of Science Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

Among Azerbaijani emigrants, one of the founders of the People's Republic, the head of the Anti-revolution Organization that the predecessor of the current State Security Service, Nagi Saleh oglu Sheykhzamanli (Nagi Keykurun-1883, Ganja -1967, Istanbul) is remarkable with his complicated life path and contradictory views. The analysis and proper assessment of N.Sheykhzamanli's life, activities, and memories are relevant and important. In the article, the author's works such as “We and they” (1934), “Great philanthropist Haji Zeynalabdin Taghizade” (1957), “Trouble” (1963), “Memories of the Azerbaijani Independence Struggle” (1964) are examined both from the point of view of idea-content and craftsmanship, relevant scientific-theoretical conclusions are drawn.

The memoirs of N.Sheykhzamanli are an literary-documentary reflection of a certain period of the “Azerbaijan conflict”, are among the remarkable examples of the history of the struggle for independence of the emigrant heritage and shed light on the life and activities of mujahideen, exposes the brutality and crimes of our hateful, ungrateful neighbors - the Armenians.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, memories of Nagy Sheykhzamanli, independence movement, “Difai” party, Caucasian Islamic Army, Ganja rebellion

ВОСПОМИНАНИЯ НАГИ ШЕЙХЗАМАНЛЫ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЙ «АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНФЛИКТА»

Абид Тахирли

Национальная Академия Наук Азербайджана Институт литературы имени Низами Гянджеви, Баку, Азербайджан

Среди эмигрантов Азербайджана один из основателей Народной Республики, предшественник нынешнего Государства Службы безопасности глава Контрреволюционной организации Наги Салех оглы Шейхзаманлы (Наги Кейкурун-1883, Гянджа -1967, Стамбул) привлекает внимание его сложный жизненный путь, противоречивая точка зрения. Анализ и правильная оценка о жизни, деятельности и памяти Н.Шейхзаманлы актуальна и важна. В статьях автора «Мы и они» (1934), «Великий Благотворитель Гаджи Зейналабдин Тагизаде» (1957), «Беда» (1963), «Воспоминания о борьбе за независимость Азербайджана» (1964)» и другие произведения рассматриваются с точки зрения как концептуального, так и художественного характера и создаются соответствующие научно-теоретические выводы.

Мемуары Н.Шейхзаманлы являются художественно-документальным фильмом периода «Азербайджанского конфликта», так же является одним из ярких примеров на историю борьбы за независимость эмиграционного наследия, на жизнь и деятельность моджахедов, разоблачает жестокость и преступления наших ненавистных, неблагодарных соседей - армян.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, воспоминания Надя Шейхаманлы, движение за независимость, партия “Дифай”, Кавказская Исламская Армия, Гянджинское восстание

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çара qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023